

Жив у нас у селі козак Хмара; багатир був! Що було в його поля, худоби, що всякого добра! Не дав йому Господь діточок купочки, уродилась дівчинка одна одним, як сонечко в небі. Випестили її, викохали хорошу й чепурну, і на розум добрий навчили. Уже шістнадцятий годок минає Олесі, вже й свати почали в хату навертатись. Старі дякують за ласку, частують, а дочки не змовляють: "Ще нехай погуляє, то буде чим дівування згадати. Ще не час голівку молоденьку на господарстві клопотати; нехай погуляє дівчиною".

А що вже женихів було, Боже мій милий! Де вона пройде, то як рій гуде! Та й дівчина ж була! Велична, хороша, до всякого привітна й ласкава, і заговорить, і засміється, і пожартує; а де вже помітила що незвичайне, то так погляне, наче холодною водою зіллє, і одійде собі геть.

Жила в батька-матері, не знаючи горя, ані лиха. Сказано, як молоде, то й гадок не має; тільки й думки, як би погулять весело. Да вже як там хороше й розкішно не жилося, треба було й їй свого лиха одбути. Занедужала перше мати: таки вже старенька була; похиріла неділь зо дві та й переставилась. За ненькою й батько помер з нудьги та з жалю за вірним подружжям, що з нею молодий вік ізвікував.

Осталась Олесья сиротою. Плакала-плакала, та треба було привикати. Добрі люди її не забували: то стара тітка прийде, розважить, то дівчата прибіжать, нащобечуть, а коли то й за собою витягнуть. Дождали осені. Свати й не переводяться в Олесиній хаті: одні за двері, другі на поріг. А вона все дякує та одмовляється то тим, то сим.

— Чому не йдеш заміж, Олесю? — питає стара тітка. — Женихів у тебе, хвалить Бога, як цвіту в городі; хоч греблю гати. Чого б то тобі гордувати? Парубки ж у нас — як орлята: жваві, молоді. І старече серце

радується, поглядаючи на їх, а щоб то молоде дівоче німіло й до жодного не хибнуло, — я вже й не знаю, який се теперечки світ настав.

— Тітко-сердечко! нехай я ще погуляю!

— Пора, пора, моя дитино! Послухай старечої сувори. Самій тобі веселенько, а вдвох із любим чоловіком іще веселіше буде. А що хазяйствечком будеш клопотатись, того не бійся: робитимеш не для кого, як для себе; любо буде й поклопотатись. Ти, дякувати Господові, не кріпачка: твоя праця не загине дурно.

— Не кріпачка! Нібито вже як кріпачка, то й світ зав'язаний! Живуть же люди.

— Живуть, Олесю, та таке їх і життя!

— Як пани добрі, то й людям добре.

— Та що з того, що пани добрі? Які ще паненята будуть! Та й добрим треба годити, і в добрих загорюєш для себе хіба три ступні землі на домовину, а в лихих... то нехай Господь не доводить і чути!.. Годі й згадувати таке!.. Послухайся, Олесю, та й на весіллі погуляймо! А що вже мені втішно та мило буде, як пощастить тебе Господь сім'єю, що коло тебе діточки, як бджілочки коло повного квіту, загудуть!

— Я ще погуляю дівчиною, тіточко! — та й годі.

II

Аж ось шле свати Іван Золотаренко. Олеся пошанувала любих гостей і рушники подавала.

А сей Іван Золотаренко та був кріпак. Такий-то виходився хороший, моторний, і не пізнати його, що в гіркому кріпацтві зріс.

Догадались тоді вже всі, кого Олеся дожидала, та так і забурчало по селу, мов у джерелі: "Як то можна! та де се видано! та хто таке чув, щоб вільна козачка за кріпака оддавалась!"

Почула стара тітка та й вдарилась об поли руками:

— Бодай же я не дождала таке чути! Дитино моя, Олесю! схаменись! Та як би жив був твій батько або мати, краще б вони тебе в глибокій криниці затопили! Та їх і кісточки струснуться в землі з великого жаху та жалю! Що се ти задумала? Та се тобі якісь чари давано!

Так то вже вмовляє стара Олесю, і просить, і плаче.

— Ні вже, тіточко моя люба, — говорить Олеся, — нічого не поможеться: буду за Йваном!

Стара до Петра Шостозуба. Нема, поїхав у ярмарок. Лихо!.. А той Петро Шостозуб та був перший чоловік у громаді, — вже старезний такий, Боже! як молоко, білий.

До Андрія Ґонти — нема. До Михайла Дідича — нема: усі в ярмарку.

— Ой лиха моя година та нещаслива! Кинусь хоч до Опанаса Бобрика!

Сей дома був. Лежить у садку під грушею, люльку пихкає. Побачивши Олесину тітку: "Здорові, — каже, — були й Богу милі! Чи не на пожарину біжіте?"

— Нехай вам Бог помагає, пане Опанасе! прийшла до вас за радою. Порадьте мене: несподіване лихо спостигло! Зберіть раду!

— Оце! щоб то для жінок раду скликати! Вже б то й громада була як синиця без глузду! Зберіться самі, та яка всіх перекричить, тої і правда буде.

— Ой пане Опанасе! се не жіночі примхи: велике нещастя нам сталося!

Та й оповістила йому все чисто. Нащо вже веселий, нежурбливий, та й він заклопотався сим випадком.

— Еге! — каже, — що то дурне дівча, сказано вже! Коли й вимага якого лиха, то не другому кому, тільки собі власне.

— Ходіть, пане Опанасе; може, вона вас послухає. А не послухає, то звелимо послухати! Ось і шапка, рушаймо!

Ідуть, а на всіх улицах люди так і снують, аж не потовпляться, і все до Олесиної хати, — і старі, й молоді, і малі навіть собі біжать. Всі вмовляють та просять:

— Не йди за кріпака, не йди! як такого ходу, то лучче з мосту та в воду!

А парубки оступили хату.

— Не дамо дівчини, — гукають, — не дамо! Нехай вільна козачка не закріпощається людям на сміх, а своєму селу на сором!

Та що не вмовляли Олесі, нічого не допомоглось. Тільки гірш дівчину засмутили. Слухаючи їх щирої й розсудливої ради, хоч і одмовляла їм, що

не вповає ані на худобу, бо має й сама, ані на вільність: "Що, — каже, — по тому, що буде вільний, коли не буде любий?" — а проте сльози так з очей і ринуть.

— Тебе, дівчино, як я бачу, й за рік не переговориш, а за два не переслухаєш, — каже Опанас Бобрик. — Сказано: жіноцький розум на що добре здатний? От любий, любий, та й годі! А любого того які обсіли, на се не вважаєш? Та що я маю слова дурно тратить! Вона й не слухає! Бувайте ж здорові, та, не питаючи броду, не суньтесь у воду, бо втопитесь!

Се зговоривши, потяг старий до своєї господи, під грушу.

Далі й люди почали розходитись. Осталась в Олесиній хаті тільки стара тітка плачуча.

III

Вже й ніч землю обіймає; зійшов місяць і вдарив ясным промінням по білих хатах. Олеся, смутна й неспокійна, одчиняє віконце, дивиться: парубки обсіли кружалом її хату; інші гомонять, а декотрі понурі сидять і голів не зводять. Подивилась Олеся, подумала, зачинила віконце і вийшла, а тітка за нею.

Стала Олеся на високому порозі та словами промовляє до козаків:

— Панове молодці! — каже, — змалечку зазнаю, що ви були у всякому ділі звичайні й обачні; не сподівалась я од вас, козаків, таку собі наругу мати! Що ви мене, як вороги, стережете, в неславу сироту вводите! Коли б із рівним змагались, а то з безпомощним дівчам!.. Не заживете собі на сьому слави, панове!

— Не сподівались і ми, Олександро, — озвався, виступаючи, огрядний, високий парубок, — не сподівались, щоб старого Хмари дочка та з кріпаком поїнялася!

— Коли наші парубки тобі не до любові, було сказати, — почав другий, козак гарний, як іскра, — ми б тобі знайшли самі; усю Україну виїздили, та знайшли б!

— Шкода шукати, коли мені Бог уже послав такого, що й до любові, й до пари. Яка мені доля судилась, така й буде, не жалкуватиму ні на кого. Хоч і рік стерегтимете мене, я на другий оддамся таки не за кого іншого, як за Йвана Золотаренка. Розходьтесь, панове козаченьки, прошу я вас просьбою, не засмутіть гірше мене, молоді! Послухайте моєї тітки, її старечої та розсудливої мови!

— Розходьтесь, соколи мої ясні! — промовляє стара плачучи. — Вже нашому лиху нічого, мабуть, не вдієш! Попуст Божий, діти!

Парубки погомоніли-погомоніли та й розійшлись.

А Золотаренкові старости собі розгнівались.

— Сього не чутно й зроду в добрих людей, — кажуть, — подавали рушники, змовились, — чи годиться ж розраджувати? Козаки, а звичаю не знаєте! Ми хоч і кріпаки, та за себе вступимось!

— Хто ж і порадить сироту, — одказують старі козачки, — як не ми? Се б нам од Бога гріх був великий, коли б її не одговоряли од сього лиха. Не послухала — Господь із нею! Буде гірко каятись нерозумна дівчина, тоді згадає нас!

Уранці йде Олеся дружок збирати. Куди не вступить, усюди одмовляють, інші аж плачуть. Которих дівчат то матері й не пустили в дружки, которі й самі не пішли, а які і йдуть, то все зітхаючи та жалуючи Олесі: "Не веселий дівич-вечір у нашої молодії!"

От і повінчались; ходять по селу та на весілля запрошують. А тут проти їх саме їдуть люди — з ярмарку вертаються. І Петро Шостозуб, і Андрій Гонта, і Михайло Дідич, і ще скільки людей. Петро з сивою паровицею рушає попереду. Се був дід дуже старий, білий, а проте чуйний, високий і прямий, як явор; очі йому блискучі, як зорі; іде собі покволом та й питає стрічного чоловіка:

— А що се за весілля в нас скоїлось?

— А се, — каже той, — покійного Хмари дочка повінчалась із Іваном Золотаренком.

— Із Золотаренком? та який же то Золотаренко?

— Кріпак, пане Петре, от Сухомлинського пана підданий.

Засмутився старий Шостозуб, дуже засмутився, і не сказав нічого, а другі так і покрикнули з жалю та з досади.

Тут молоді порівнялись; треба було вже перше всього привітати їх, як Бог велів. Вони поклонились, на весілля просять.

Петро підняв високу шапку.

— Боже вам помагай! — рече. — Нехай Господь щастить долею, щастям і здоров'ям!

Молоді дякують.

— Просимо ж, добродію шановний, на весілля!

— Ні, молода княгине, не піду до тебе на весілля: не подобна річ мені, старому, по весіллях гуляти. Дякую за ласку!

А Ґонта Андрій, чоловік добрячий, тихий був, і каже молодому:

— Ой Іване, Іване Золотаренку! що ти зробив, мій друже! Хіба в тебе розум дівочий, що вповав на теперішнії часи, а що буде послі, не подумав єси та й запропастив і дівчину, і все її плем'я! Тим-то, кажуть, сирота: вільно і втопитись.

Та й похитав сивою головою.

— А чому ж на весіллі не погуляти! — озвавсь Опанас Бобрик, узявшись у боки. — Жаль, та не вернеться! Хоч погуляймо!

— Стара необачна голово! — каже Петро, — схаменись! Ти б приступив гуляти й там, де добрі люди сумують і плачуть вельми!

— Та що ж, пане-брате! Плачеш-плачеш та й чхнеш!

— Не звичайно жартувати, пане Опанасе, — гукнули всі разом, — коли таке діється! Ти свою сиву голову пошануй, коли не шануєш козацтва!

— А нуте лиш, годі вам! От справді, розгримались, як на дурного! Не йти, то й не йти, і не піду; а дочка козака, треба б і танців козачих; та з вами не зговориш — шкода!

Молоді стоять і очей не зведуть.

— Нехай же Господь дає долю добру і талан. щоб були здорові, як вода, а багаті, як земля! і вік вам довгий, і розум добрий, красні молодята!

Поклонились старі та й рушили собі до домівок; а молоді своєю дорогою пішли.

Засмутились голуб'ята. Ізглянулись між собою: він поблід на лиці, в неї очіці отяжіли слізьми — і пригорнулись одно до одного.

— Кохання моє! — озвався він стиха, — така в мене думка, що я тобі світ зав'язав!

— Милий мій, моє подружжя дороге! — відповідає Олеся, — що нам Бог дасть, те й буде! аби в парі з тобою вік звікувати!

V

Другого дня пішли панам поклонитись. Не почула Олеся ні привіту, ні совіту, ані любого та веселого погляду не побачила. Пани такі якісь сердиті, а горді — аж надимаються. "Будь покірна, — наказують, — та до роботи панської щира!" І чудно, і сумно було Олесі таке слухати! А далі й страшно стало. Се справдішня невольниця вона буде!.. І марно її літа молодії перейдуть! Марно пишная краса зов'яне в щоденній тяжкій роботі — у неволі!..

Ідуть до господи улицею, — як же глухо та сумно по селу, Боже милий! Спом'янула Олеся: було, вона в своєму селі йде — той привітає, другий на здоров'я питає, декотрий пожартує, інший стане та свій смуток-жаль повістить; і старі гомонять, і молоді, й дітвора бубонить. Було тільки сонця краєчок засвітить, уже й бряк, і дзвяк по селу, рух, стук — живий люд! А тут хто й стрінеться — понурий, неговіркий, печаловитий.

Свекруха рада Олесі, як рідній дитині, не знає де її посадити, як пожалувати; та все не розвеселить вона Олесиного серденька. Була стара вже, до того ж змучена тяжкою працею та недостатками; то й веселої мови од неї не почула молода невістка. То розкаже яку пригоду людську, то на своє безщастя плачеться, тільки й добрить, що той світ, ніби вже в сьому пишному, красному світові нема ні добра, ні краси, ані правди.

Коли б хоч з чоловіком словечко перемовити, так не вирве й годинки вільної: то те він робить, то те, то йде, то їде, як гість додому наvertsає.

Та що далі, то все гірше. Почав пан хату одмагати: десь прикупив сім'ю людей, то треба було хати. "Ти, — каже Золотаренкові, — йди у двір; у тебе невелика сім'я, а схочеш, то й сам собі збудуєш: ти багату взяв".

Перетягли їх у двір, а тут Бог дав дитинку, хлопчик народився. Пригорнула Олеся синятко до серця, облили її дрібнії сльози. "Сину мій! дитя моє кохане! погуляв би ти в світі, полюбував красу і пишність світову, дознав би втіхи й розкоші сьогосвітньої, та гіркая твоя неволя буде! Ще в сповиточку заграмають тебе, змалечку застукують, — не розів'єшся, дорогий мій квіте, ізв'янеш у зеленочку!"

VI

Живе Олеся рік, і другий, і третій, і четвертий. Благословив господь діточками: три сини — як три соколи. А що попомучилась вона, що сліз повипивала над ними, — Мати Божа! Сказано, у дитини заболить пучка, а в матері серце. Іде на панщину, мусить їх кидать, а дітки — одно не говорить, друге не ходить, а третє не вміє сидіти, — дрібненькі, догледіти нікому, бо стару свекруху того ж таки року, як Олеся оддалась, поховали. Пересумує день у роботі, увечері біжить — що там мої діточки, як? А серце мре, непевна вона, чи діток застане живих і здорових. Хіба

таке не бувало, що в одної жінки разом два сини втопились, граючись коло ставу на березі?

Підросли діти, збулась сього клопоту, так друге лихо приспіло: то пан Семенка, то паничі Йвася шпирують — не догодив, то пані гримає на Тишка — біг коло неї, не вклонився. Що дня божого діточки її, як бубон, збиті. А хоч коли й мине день без карності, все неспокійно, все серце смутиться, все горя та лиха сподівається.

Тільки що діти літ стали доходити, що вже матері і втіха, і поміч, позабирали їх до покоїв. З того часу не було веселої минути, ані спокійного сання Олесі: і вдень і вночі перед очима чорнявії хлопчєнята, потомлені, поблідлі, привиджуються: самі в покою сидять мовчки, без гуку, без гомону, без забавок, тихенько; аби поворушились, аби словечко між собою заговорили, зараз пани й гримнуть: "Що там за гомін! Ось я навчу вас тихо сидіти!" Сполохнуться голуб'яточка та й стихнуть.

Що дня божого умивається Олеся дрібними сльозами: "діточки мої! квіти мої! Пов'яли ви в зеленочку!"

Яке було добро, продали, а гроші розкотились. Чи мало ж на таку сім'ю треба? А пані не дає нічого, та ще й гнівається. "Ти, — каже, — повинна своє мати: ти багатого батька, є всього доволі! Коли тобі жалко дітей, то зодягай сама, а в мене й без вас багато розходу".

Чоловік з нудьги зовсім занепав здоров'ям, отупів якось, нічого йому не страшно, не боязко, не болісно стало; а перво з великого жалю так, було, й обмирає. Не один раз Олеся благає його, було, сльїзми пожалувати діток, не губити їх, як він у великому горі, не пам'ятаючи себе, стрімголов, було, кидається з хати, блідий, очі блищать, такий, що й подивитись на його страшно, — та любими словами, ласкою і вгамує його, що було обійме її й діток, до себе пригорне та й розіллється сльїзми.

Якось горювали вкупі, коли знеобачка лихо наринулось, та щонайтяжче: став пан у дорогу ладитись, аж у Москву, і Йвана Золотаренка за собою брав. І не просились, бо такий жорстокий був, немилосердний, що дурно й голову було клонити.

— Діти мої! — прощається Іван, — прощайте, соколи мої ясні! Шануйте матір, любітесь із собою, нікого не кривдіть... прощайте, діточки мої любії! Жінко моя кохана! не поминай лихом мене, безщасного, що втопив тебе в безодню та й покидаю. Оділлються мені твої сльози!

Олеся й не плаче, стоїть біла, як хустка, не зведе очей з Івана, не випускає його із своїх рук. А тут пан кричить: "Хутко, хутко!" Пригорнув Іван до серця Олесю востаннє та й побіг. Тоді Олеся, як до пам'яті прийшла, схопилась — уже нема, далеко; тільки пил слідом клубочиться, а коло неї діти плачуть.

— Діти мої! — скрикнула, — діти мої! тепер нема в вас жодного оборонця, нема помагача, самі-самісінькі zostались у світі!

І справді, було хоч гляне в любії очі, щире слово почує, пригорнеться до його, посумують укупі, все було легше, як мала коло себе прихильну душу, вірне серце; а то зосталась, як та билина в полі! В селі хоч і не без добрих людей, та кожний із своєю напастю змагається, свою біду оплакує. Звісно вже, панському не те, то друге, а допече; то ніколи чужим лихом бідкатись. Хіба стара тітка прибіжить. Вже стара така, зморщена, як сухе яблучко, а все тупає та гомонить, — то хіба вона приплететься та поплаче з Олесею, поблагословить її діточок.

Так-то проживає Олеся, працюючи без спочинку, без утоми; так і рік цілий минув, як одна година. Все на панщині, в роботі. Пані така, що й одпочити не дасть: роби та й роби! Де вони на роботі, і вона туди вийде, і столичок за нею винесуть; сяде та все картами розкидає: се вже у неї

перва була забавка. Сидить, тільки очима поводить та вигукує: "Робіть діло! робіть! не лінуйтеся!"

Якось-то вирвалась Олеся, пішла до тітки одвідати стару в недузі; а того дня був у селі ярмарок. Бачила Олеся своїх подружок: які ж то молодиці стали! Так-то убрані гарно, а пишняться, як повні рожі, і чоловіки коло їх, і діточки: которе коником грається, которе орішками пересипає, а більшенькі новими чобітьми рипають і весело кожному в вічі поглядають. Олеся стоїть у старій свитині, стоїть сама-одна, розлучено її з чоловіком, діточки її стомили ніженьки, заклопотали головочку, годячи панському плем'ю, як лихій болячці. Нема в їх ні забавок, ані іграшок дитячих, нема й одежинки про святий празник; і мати вернеться — нічого не принесе, щоб їх звеселити, щоб утішити своїх діток! Такі-то думки взяли Олесю; а до неї підійде то Ганна, то Мотря, то Явдоха, все знайомі, ще дівчатами гуляли; і говорять до неї привітно, і про діток розпитують; та бубличка їм дає, друга маківничка.

— Спасибі, спасибі, — вимовляє Олеся, обливаючись сльозами. — Як ви мене не забули, то нехай вас Бог не забуде!

VIII

Минув і другий рік — од чоловіка нема вісток, як у воду впав. Сумувала Олеся, сумувала, та надумала до панії йти, бо їй частенько листи шлють.

Ввійшла до покою; пані сидить і гадає на картах, не помітила її приходу. Глянула Олеся коло себе: се той самий покой з дзиґарями, де вона була молодою, убрана, уквітчана, сама — як квіточка свіжа, а теперечки?.. Боже мій милий! Чи се ж вона? Стоїть якась постара, замучена молодиця, печаловита, боязлива... Усе згадалося Олесі: "Пропав мій вік молоденький!"

Кланяється:

— Пані милостива! будьте ласкаві, скажіть мені, що мій чоловік на чужині, як проживає?

— Боже мій, — скрикнула пані, — збавила мені усе гадання! Бодай ти добра не діждала! Чого в вічі лізеш? Чого тобі треба?

— Маєте од пана листи... що там мій чоловік, Іван?

— Яка розумна! Хіба це панові нічого більш і писати, як про твого чоловіка, га? Що він? та як він? Служить, та й годі!

— Чи привик, пані милостива, чи здоровий?

Ввійшли паничі, слухають та й оскиряються, а пані аж зареготала.

— Та що ти собі думаєш! — покрикнула на Олесю, — пан буде мені писати, чи здоровий твій чоловік! Мабуть, ти п'яна або зроду така навіжена. Йди собі геть, іди! Виженить її!

Паничі кинулись обоє та й випхнули її за двері.

"Вже не побачу Йвана і не почую про його, — думає Олеся. — У нещасливу годину позналися й покохалися!"

Коли так неділь у дві або в три прийшов лист од Івана. "Чи живі, чи здорові, — пише, — діти мої любії, і ти, жінко кохана? А я то все хворію; вже б і помер, та зміцняє мене надія вас побачити і свою рідну Вкраїну. Як то ви живете-проживаєте? Шануйте матір, коханії сини мої, любітеся щиро! Нехай Господь вас усіх благословить! Нічого мені вам гостинця послати: хоч я й ходжу у срібних ґудзиках, а проте нічого не маю. Часом пан у гостині сидить, то я голодати мушу, як не нагодують добрі люди. Що й казати! кому не було добра змалку, не буде й до останку!"

— Таке й тобі щастя, як мені, Іване мій! — каже Олеся, плачучи. — Коли б же я була письменна, я б до тебе безконечником листи писала, щодня посидала, а теперечки комусь треба поклонитись та попросити. Чи напише ж так сумно й щиро, як моє серденько чує?

Пішла до дяка просити.

— Добре, — каже дяк, — я напишу, а що мені за те буде?

Глянула вона на його: червоний такий, пикатий, веселий; мабуть, гуляти любить і горілку вживає: нема надії, щоб поцінно взяв.

— А що ви, добродію, схочете? — питає.

— А що я хочу? Даси два золотих і кварту горілки?

— Добродію! будьте ж ласкаві...

— То йди до інших, а нас не руш!

— Пишіть, пишіть уже, Господь із вами! Він нашого листа дожидає...

Почала казати, а дяк пише. Більш вона сліз вилила, як словами промовила, та так-то сумує бідна, що дяк тільки головою трясє, а далі й каже:

— Чуєте, молодиче! Дасте мені дві двадцятки і кварту горілки?

— Ой добродію! та будьте ж милостиві, треба ще писати... іще не все я проказала.

— Я напишу, напишу... годі... а ти не принось двох двадцятки, не треба!

— Як же, добродію? Що ж ви візьмете?

— Нічого! — крикнув дяк ніби з досади, та зараз стих і каже: — Скінчу, та ходім вип'ємо по чарці з горя та з лиха.

— Дякую за вашу ласку, добродію, а пити не хочу. Нехай Мати Божа дає вам і долю добру, і здоров'я! Спасибі вам.

— Та давай уже, молодице, я твій лист по пошті пущу. Де тобі справлятись!

— А що треба за се дати?

— Нічого. Люди знакомі, то й так візьмуть.

ІХ

Послав дяк до Йвана лист, та невідомо, чи бідолаха його бачив, бо хутко прийшла звістка од пана, що Йван помер. Та ще писав, щоб слали до його старшого панича і якого там хлопця usługувати. А меншого панича звелів на столицю виправляти.

Почався клопіт у дворі, збирають паничів у дорогу. Стали й слуг їм вибирати. Якраз напали на Золотаренків. Казали Олександрю покликати. Тільки тоді й згадали про неї, а то ніхто й не спом'янув, яку їй Господь велику тугу послав.

Прийшла вона; пані й каже:

— Збирай синів у дорогу, з паничами поїдуть.

А вона стоїть, дивиться панії в вічі, наче не розуміє; тільки зблідла як крейда.

Пані розсердилась:

— Що ти, глуха, — кричить, — чи німа?..

Упала нещаслива, не зможе й словечка вимовити, тільки руки здіймає ридаючи.

Як розлютується пані, як накинеться на неї!

— Та я тобі й те, й те зроблю!

Так-то вже напустилась пані, неначе вона яку велику шкоду вчинила — свою рідну дитину пожалувала, що вже сам Господь звелів своїх діток жалувати, а її зганили, й обідили, і з покоїв вигнали! Що чуло її серце змучене, ніхто того не знав, ніхто й не спитав.

Треба синів на чужину зряжати. Чи вернуться вони стару неньку поховати, чи, може, як їх батенько, самі там поляжуть, що й голівки ніхто не оплаче! А може, зледащіють її діточки, її соколи ясні, що тепер виряджає хороших, добрих і щирих, а доведеться, може, таких побачити, що бодай не діждати нікому! Хто їх порадить? Хто на розум добрий навчить? А тут ще недостатки та нужда гіркая, що ні з чим і вирядити: ні сорочечки, ні одєжинки годящої. Що було, останнє яке добро, — продала, діток наділила і на смерть собі нічого не оставила.

Востаннє спочили сини, а вона пильнує, а вона пильнує цілу ніч над ними, тихо та гірко плачучи. Останню нічку ночують! Скільки-то часу мине, поки вона знов побачить любих хлоп'ят, та чи ще коли побачить!

От уже й сонечко сходить... дзвякнув дзвінок... Веде Олександра діток, обливаючись сльозами, та все тільки благословляє їх та хрестить...

— Панички! — промовила до паничів, кланяючись у землю, — будьте милостиві до моїх хлопців!

А паничі й одвернулисьь.

— Мати Божа! — крикнула Олександра, ридаючи, — я тобі своїх діток уручаю!.. Сини мої, сини мої... — та й ввалилась, як трава на гостру косу.

Х

Коли кому вік нещасливий, то й довгий, кажуть; так і Олександрі: прогорювала ще скільки літ сама з малим Тишком. Про старших синів і чутки нема; може, що й пишуть паничі, так пані не каже.

Пані тим часом село продала та переїхала у місто жити. За нею й Олександра мусила їхати, і там ще скільки людей. Якби хто знав або схотів її наставити, то вона вдовою була б ізнов на волі, некріпачка; та що вже тепер по тій волі!

Олександра так занепала здоров'ям, що й робити нездужає, а пані гнівається: "Дурно, — каже, — хліб мій їси!" А далі так уже розлютувалась: "Іди собі, — каже, — куди хочеш. Коли ти робити не здужаєш, то й їсти не проси. Йди собі з двора й хлопця бери!"

Вийшла Олександра з панського подвір'я і Тишка за собою вивела. "О, — каже, — панське дворище! бодай нічого доброго зроду-віку в тебе не вступило!"

Пішла найматься; та щось із тиждень попід тином ночувала, поки собі місто знайшла в якогось коваля. А сей коваль такий, що хоч би й паном йому бути, лихий та сварливий, Господи милосердний! І жінку лає, і дочку; а як сп'янчиться, то всі вікном утікають: зараз битись! Та ще й кричить:

— А чому мені жінку не бити або кого іншого? треба всіх бити, бо й мене бито!

— Хіба я тому винна? — плаче жінка.

— А як же не винна? одно за одного мусить одвічати!

Отакого коваля викували!

Коли б хто побачив: несе, було, на гору відра з водою стара, убога жінка, а за нею чорнявий обшарпаний хлопчик скаче, — чи пізнав би хто Олександру, багату козачку, пишну дівчину?

Не послужила й місяця — занедужала; жене коваль з хати. Куди йти? Поплелась у панський двір; тільки що в браму вступає, а пані й стрічає її лихими словами:

— Що, — каже, — згодувала собі синка злодія! Обкрав твій Семенко панича! Та підожди лишень, підожди! А ти чого прийшла? Нездужаєш? Женить її з двора, женить!..

Вивели Олександру з подвір'я та й кинули під тином без помочі, саму із малим Тишком. Плаче біднесенький хлопчик, плаче!

— Боже ж мій милий! мій Семенко злодій!.. Ой Семеночку, Семеночку! дитино моя добра й щира! Яково-то мені чути таке про тебе!.. Батько ж тобі наказував... Синку ж мій нещасливий! спом'яни свою неньку стару!..

А Тишко, не розуміючи, обійма її та все вмовляє:

— Не журіться, мамо, не плачте, Семенко вернеться. І Семенко, і Йвась, обоє приїдуть...

Та вмовляючи неньку, й заснув коло неї.

Благословилося на світ; прокинувся Тишко та й пішов просити... Дивиться Олександра, як її дитина рученята простягає до людей; як хто копійчку дасть, хто бублика, інший чорняву головку погладить, а інший одіпхне — все бачить Олександра.

Коли ось підійшов якийсь муж до неї та й питає, чого тут лежить, чия вона. Розпитався про все. "Ходім, — каже, — до мене, поки одужаєш", — і провів її до своєї господи з Тишком.

Він жив собі з ненькою вкупі; удовець був і дитиночку мав маленьку, дочку. Вони міські були, міщани, і заможні — всього було досхочу. А що вже добрячі, то нічого й казати! За тиждень Тишко налився, як червоне яблучко, так і качається по дворі. Олександра то не натішиться — одужала, помолодшала.

— Наймись у нас дитини доглядати, — кажуть їй, а вона й душею радіє. Найнялась. Живе в їх тихо й спокійно; усе б добре, та думки про Семенка її сушать...

— Е-е, — каже хазяїн, — чого журитись? Може, ще не така біда, як ти думаєш. Розпитайся, де він служить. Як у панича, то, має бути, панич простив.

Увечері нишком, щоб пані не побачила, пішла Олександра й розпитала двірських людей.

— Тільки й чули, — кажуть, — що дуже твого Семенка катували, а таки залишив панич при собі його.

— А що? — питає хазяїн.

— Та добрі вісті, паночку, — каже Олександра, плачучи, — кращих не почую.

— Годі плакати, небого! Паничі не вікуватимуть та чужині, приїдуть, і синів побачиш. Та придбай їм що-небудь, щоб дякували матері.

А вона вже й скриньку купила, пошила калиточку та все складає туди гроші. "Се моїм діточкам буде!" — думає.

Прийде хазяїн з торгу, то, було, й кличе:

— А йди лишень, небого! ось тобі новенький карбованець, поміняймося на старого.

Біжить Олександра, міняється, дякує йому, Боже як! та радіє, як та мала дитина. Полюбує новенькими грошима, що так аж сяють, і сховає знов діточкам.

Треба хазяїну кудись далеко на хутір виїздити; кличе Олександр з собою. Та як би то пані пустила!

Їде до панії, щоб бумагу їй дала; а пані:

— Не хочу я, не дам тобі бумаги і їхати не пущу. Ти повинна мені платити. Скільки береш?

— Два рублі в місяць, пані.

— То й плати мені два рублі в місяць, так пущу.

— Треба ж мені зодягнутись самій і хлопця зодягнути.

— А мені треба ще й більш од тебе. Ти яку-небудь свитину накинеш та й байдуже, а нам треба жити по-людськи. Як не даси двох рублів, то й не пущу!

І не пустила.

— Дай уже їй два рублі, — каже хазяїн, — а ми тебе не обідимо.

Так пані вже каже:

— Хочу три рублі, та, може, й за три ще не одпущу.

Уже й сам хазяїн ходив, просив.

— Не хочу та й не хочу!

Сам і поїхав на хутір.

— Бодай, — каже, — таких і не знати, й не бачити, як твоя пані.

XII

Знов забрала в двір Олександрю. Тишка взяла до покоїв, а до матері, було, й не пустить, хіба нишком прибіжить на годинку.

Вже тяжко нездужала бідна Олександра; лежала сама, і води нікому подать; лежала й смерті дожидала. Не було нікого коло неї, тільки старий недужий ключар панський сидів у хаті.

— Братіку мій ласкавий! — промовила Олеся, — покличте Тишка, нехай я поблагословлю свою дитину: уже мені Господь смерть посилає...

— Нема вашого Тишка, сестро: я бачив, за панією поїхав.

— Нехай же його Мати Божа поблагословить! — зговорила плачучи.
— Дитя моє кохане!.. Діти мої, діти! Є вас, як цвіту, по всьому світу, тільки

вас коло матері нема потомлені віка звести! Викохала я вас лихим людям на поталу... Де ж ви, мої голуб'ятка! мої соколи ясні?

Якось старий ключар змігся та людей закликав. Увійшли люди в хату. Вона глянула:

— Підведіть мене, добрі люди!

Підвели її; зняла вона з себе калиточку в шиї та й дала їм:

— Се моїм діткам... шість карбованців... оддайте... Хто має божу душу, навчайте мого Тишка на все добре!.. Не обіжайте бідного сироту (а слізьми так і зрошається)... будьте до його милостиві!.. Смерть мене постигає саму... Викохала собі трьох синів милих, як трьох голубів сивих... та нема й одного коло мене... Сини мої! діти мої!..

Та як жила плачучи, так і вмерла плачучи.

А пані така, що й поховати добре не хотіла, не то пом'янути. Двірські люди самі й поховали, і пом'янули нещасливу.